

Maria Kalinowska

Raptularz wschodni Juliusza Słowackiego – odnaleziony rękopis z podróży i romantyczne „dzieło otwarte”. Kilka słów wprowadzenia

Historia trzutomowej publikacji poświęconej raptularzowi Juliusza Słowackiego jest częścią długiej, zawilej i sensacyjnej historii samego brulionu. Dr hab. Henryk Głębocki z Uniwersytetu Jagiellońskiego odnalazł w roku 2010 w Rosyjskiej Bibliotece Państwowej w Moskwie notatnik podróży Juliusza Słowackiego, dawno uznany za bezpowrotnie utracony w czasie drugiej wojny światowej. Wiadomość ta zelektryzowała środowisko badaczy twórczości poety i była początkiem kilkuletnich prac nad edycją odzyskanego rękopisu, a także nad samą podróżą, którą Słowacki odbył w latach 1836–1837 romantycznym szlakiem z Włoch przez Grecję do Egiptu, Ziemi Świętej i Libanu.

Raptularz wschodni, czyli podręczny notes podróży Juliusza Słowackiego, wcześniej znany, ale niereprodukowany w całości i nie w pełni wykorzystany przez interpretatorów twórczości Słowackiego, stał się przedmiotem badań zespołu składającego się ze specjalistów z różnych dziedzin, zwłaszcza historyków literatury polskiej, edytorów i tekstologów, historyków sztuki, archeologów, hellenistów, arabistów, komparatystów, historyków dziejów politycznych XIX wieku. Każdy z nas, uczestników tego projektu, widział w tym niezwykle romantycznym „dziele otwartym” innego rodzaju dokument, przynoszący nową wiedzę o twórczości Słowackiego, ale także o bardzo szerokich i wielostronnych kontekstach jego podróży na Wschód. Ten nieduży podręczny notes, którego wierną podobizną jest pierwszy tom niniejszej publikacji, stał się dla nas bezcennym źródłem informacji o podróży poety i jej społecznych, politycznych i kulturowych uwarunkowaniach. Konteksty te pozwoliły nam również dostrzec w *Raptularzu* obiekt materialny, który może dużo powiedzieć o historii XIX i XX wieku, a także romantyczne dzieło synkretyczne, łączące różne perspektywy w odbiorze świata, różne formy wyrazu i tonacje.

Odnaleziony notes prezentujemy w trzech tomach w kilku „odsłonach”: edytorsko-tekstologicznej, analitycznej oraz interpretacyjnej, przy czym tom pierwszy ma znaczenie szczególne. Jest reprodukcją zeszytu w rzeczywistej wielkości i aktualnym stanie, co ma dla nas symboliczną wymowę – swoistego powrotu dokumentu do Polski. Dzieje *Raptularza* najpierw do roku 1939, a następnie w czasie drugiej wojny światowej i w okresie powojennym opisują w artykułach tomu drugiego: Zbigniew Przychodniak – filolog, znawca i edytor dzieł Słowackiego, Urszula Makowska – historyk sztuki, i Henryk Głębocki – historyk. Czytelnik znajdzie w tych tekstach szczegółową rekonstrukcję losów brulionu, który po śmierci poety w 1849 roku znajdował się w rękach rodziny, potem jej spadkobierców, a wreszcie ze zbiorów warszawskiego kolekcjonera trafił w 1912 roku do Biblioteki Ordynacji Krasieńskich w Warszawie. Urszuli Makowskiej i Henrykowi Głębockiemu udało się ustalić wiele nowych faktów dotyczących wojennych i powojennych dziejów notatnika. Wcześniejsze perypetie rękopisu znajdowały odzwierciedlenie w jego recepcji, a jednocześnie miały istotny wpływ na przemiany materialnego kształtu dokumentu, czemu poświęcony jest także otwierający tom drugi artykuł Urszuli Makowskiej i Zbigniewa Przychodniaka. Autorzy studium przedstawiają szczegółowy opis obecnego stanu notatnika, jego zawartość, a także śledzą przekształcenia dokumentu, w tym fragmentację i dekompozycję, jakim podlegał w różnych okolicznościach i w różnym czasie. W zespole tekstów poprzedzających pełną, integralną edycję rękopisu znalazł się artykuł pierwszego wydawcy brulionów poety, Marka Troszyńskiego, pokazujący miejsce *Raptularza wschodniego* wśród notatników Juliusza Słowackiego. Notatniki, bruliony, raptularze, przez dawniejszych edytorów lekceważone i często pomijane w edycjach, dziś budzą zainteresowanie badaczy jako laboratoria form literackich, miejsce krystalizowania się pomysłów i idei pisarskich, a także – jak wydawany właśnie rękopis – szczególne świadectwo wrażeń z podróży oraz duchowych doświadczeń poety. To, co raziło dawnych wydawców w tego typu przekazach: niedopracowanie i „niegotowość” utworów, szkicowość i prywatność zapisów, dla współczesnego czytelnika przedstawia wartość wyjątkową. Wcześniejsi edytorzy wydobywali z notatników poszczególne utwory czy fragmenty, pozbawiając je naturalnego kontekstu i często nadając im kształt ostateczny, którego w brulionach nie posiadały. Dla nas raptularz jest całością, bardzo różnorodną, ale jednak całością, naznaczoną niedokończeniem, pewną pośpiesznością, a także – jak w wypadku notatnika ze wschodniej wędrowki Słowackiego – szczególną całością zintegrowaną wokół doświadczenia podróży jako poznawania świata zewnętrznego i jako doświadczenia wewnętrznego.

Dlatego też wszystkie rękopisy i rysunki poety znajdujące się w brulionie widzimy w całości raptularzowej, postrzegamy jako integralną część romantycznego dzieła otwartego. Oczywiście są w rękopisie utwory literackie i plastyczne mniej lub bardziej dopracowane, ale są też zapiski przygodne, całkiem doraźne, niekiedy użytkowe, a czasami dokumentujące w jednym poetyckim rozbłysku głębokie

doświadczenie duchowe poety. Pamiętając o tej różnorodności, myślimy o rękopisie raptularza jako o jedności i taką jedność przedstawiamy w drugiej części tomu drugiego, przynoszącej pełną edycję *Raptularza wschodniego*: najpierw w formie topograficznej transliteracji autografu, a następnie w postaci transkrypcji, ułatwiającej współczesnemu czytelnikowi odbiór raptularzowych utworów i zapisków poety. Edycję tę przygotowali: Maria Kalinowska (w zakresie poematu *Podróż do Ziemi Świętej z Neapolu*), Jacek Brzozowski i Zbigniew Przychodniak (wiersze) oraz Marek Troszyński (zapiski prozą), natomiast Urszula Makowska skomentowała wszystkie rysunki Słowackiego, przedstawiając je na szerokim, porównawczym tle. Trzeba dodać, że wiele miejsc oraz przedmiotów odzwierciedlonych przez Słowackiego w jego pracach plastycznych zostało przez badaczkę zidentyfikowanych po raz pierwszy. Uzupełnieniem edytorskiej części publikacji jest *Aneks*, w którym zostały zreprodukowane i opisane karty wyjęte z *Raptularza* – bądź rozproszone, znajdujące się w innych zbiorach, bądź zaginione. W ten sposób czytelnik otrzymuje w jednym miejscu kompletny – na tyle, na ile dzisiaj jest to możliwe – zestaw kart z podróznego notatnika poety.

Tom trzeci jest zbiorem studiów pokazujących różnorodne – historyczne, społeczne, kulturowe – konteksty, w jakie wpisuje się *Raptularz*. Część pierwsza tego tomu, zatytułowana „Egzystencja, wiara, polityka”, zawiera studia o charakterze przekrojowym, wieloaspektowo przedstawiające fundamentalne problemy badawcze związane z autografem i podróżą Słowackiego. Elżbieta Kiślak, historyk literatury romantyzmu, rozważa zagadnienie przemiany duchowej poety w czasie jego wschodniej wyprawy. Zbigniew Przychodniak analizuje pod względem cech materialnych i formalnych bardzo ważną część raptularzowego rękopisu, mianowicie wiersze poety, i umieszcza je w czasoprzestrzeni wyznaczanej zapisami *Raptularza*. Analiza ta pozwala autorowi na zweryfikowanie dotychczas funkcjonujących hipotez interpretacyjnych, dotyczących m.in. czasu i okoliczności powstawania wierszy, a także zaproponowanie wielu nowych odczytań i ustaleń redakcyjnych. Henryk Głębocki, przedstawiając fragment obszernego opracowania (w całości znajdzie się ono na stronie internetowej projektu), pokazuje polityczne uwikłanie uczestników, towarzyszy i świadków podróży Słowackiego. Nawiązuje w ten sposób do znanej, choć dotąd nieudowodnionej tezy o politycznym wymiarze wschodniej wyprawy poety.

Kolejny dział tomu – pod tytułem „Zapiski, rysunki, rachunki” – pokazuje najmniej znaną i dotąd najrzadziej reprodukowaną część raptularza. Marek Troszyński charakteryzuje fragmenty – nazwijmy je – niepoetyckie: notatki, plany utworów. Są to materiały pisane w czasie podróży, a więc często skrótowe zapiski dotyczące odwiedzanych miejsc czy wydatków, podręczny słowniczek, notatki literackie, konspekty nowych dzieł itp. Dotąd nie były publikowane w naturalnym dla nich, synkretycznym i heterogenicznym „środowisku” raptularzowym. Urszula Makowska czyta *Raptularz* jako szkicownik, opisując go z perspektywy historyka sztuki. Rysunki zajmują prawie jedną trzecią stron liczącego 76 kart zeszytu, stanowiąc

najliczniejszy i najbardziej różnorodny zbiór na tle innych notatników poety. Tę część tomu zamyka artykuł Marka Troszyńskiego traktujący o nigdy dotąd nie opisywanych zapiskach cyfrowych i rachunkach w *Raptularzu*. Słowacki na przykład notuje swoje podróżne wydatki, ale także podlicza liczbę zapisanych wersów, przy czym sens wielu z tych cyfrowych zapisów jest dziś trudny do rozszyfrowania.

Dalsza część tomu („Podróż grecka”) dotyczy początkowego etapu podróży Słowackiego i poświęconych Grecji utworów raptularzowych. Artykuł Marii Kalinowskiej pokazuje, jak wiele jeszcze tajemnic i niewyjaśnionych faktów zawiera ta część wędrowki poety. Dwa następne studia dotyczą opisanego w III pieśni *Podróż do Ziemi Świętej z Neapolu* spotkania Słowackiego z narodowym poetą greckim – Dionizjosem Solomosem; są to artykuły: Moniki Mikuły, hellenistki, oraz Panosa Karagiorgosa, greckiego komparatysty. Teksty te wzajemnie się uzupełniają, tworząc swoisty dialog pokazujący wyjątkowość, a równocześnie kontrowersyjność obrazu Solomosa w poemacie Słowackiego, zwłaszcza na tle greckiej recepcji autora *Hymnu do wolności*.

Następna grupa artykułów, pomieszczona w dziale „W Egipcie, Ziemi Świętej i na Libanie”, dotyczy szczegółów określonego w śródtytule etapu podróży poety. Adam Łukaszewicz opisuje – na szerokim tle porównawczym – pobyt Słowackiego w Egipcie i zawartą w tekstach poety wizję cywilizacji egipskiej. W pierwszym z artykułów napisanych przez archeologa i znawcę starożytnego Egiptu czytelnik znajdzie analizy i interpretacje wierszy poety, w drugim – rysunków znajdujących się w notatniku. Kolejne dwa artykuły traktują o szczególnie ważnym etapie podróży poety – o jego pobycie w Ziemi Świętej. Elżbieta Jastrzębowska rekonstruuje tę część peregrynacji z perspektywy archeologa i historyka sztuki wczesnochrześcijańskiej, natomiast Emilia Furmanek, badaczka twórczości Słowackiego, przedstawia pobyt poety w Jerozolimie, szukając realiów tej pielgrzymki, a także literackich świadectw głębokiego przeżycia duchowego, jakim była dla poety noc spędzona w bazylice Grobu Pańskiego. Dwa kolejne studia tej części publikacji dotyczą śladów pobytu Słowackiego w Libanie oraz inspiracji poetyckich, jakich dostarczyła poecie wizyta w klasztorze Betcheszban. Artykuł Marcina Leszczyńskiego, historyka literatury romantycznej, jest analizą i interpretacją dwóch raptularzowych rysunków nieba nad klasztorem w kontekście ówczesnej wiedzy astronomicznej, a przede wszystkim jako faktu kulturowego i tematu wyobraźni poety. Milena Chilińska, młoda literaturoznawczyni, pokazuje inspiracje podróżą wschodnią w „syberyjskim” *Anhellim*, utworze pisanym przez poetę w Libanie, a równocześnie odsłania interferencje między pejzażami wschodnimi, alpejskimi i syberyjskimi w ówczesnych dziełach poetyckich Słowackiego.

Tom zamykają studia poświęcone wizji i doświadczeniu Orientu w podróży i utworach Słowackiego (segment „Doświadczenie Wschodu”). Autorzy publikowanych artykułów przedstawiają ten temat poprzez szczegółową analizę zapisów raptularzowych oraz w szerokich kontekstach historycznych i kulturowych. Jan Kieniewicz, historyk i badacz porównawczych dziejów cywilizacji, zwraca uwagę

na znaczenie dla rozumienia podróży poety kontekstu polskiej orientalności jako właściwości dawnej kultury Polaków, wynikającej z wielowiekowych i specyficznych zapożyczeń z kultur orientalnych. Magdalena Kubarek, arabistka, analizuje słowniczek, w którym poeta zapisywał słowa arabskie, przydatne w komunikacji w czasie podróży. Inny kontekst myślenia o Oriencie Słowackiego jako „niehegemonicznym konstrukcie” proponuje Ewa Łukaszyk, komparatystka. Jej zdaniem w analizowanej twórczości Orient ustanawia punkt odniesienia w relacji między Polską a Europą Zachodnią, jest także możliwy do odczytania w kontekście myśli współczesnych filozofów Giorgia Agambena i Jacques’a Derridy.

Scharakteryzowane powyżej artykuły, uzupełnione o dodatkowe materiały na stronie internetowej, czynią z trzynomowej publikacji wieloraki przekaz i studium *Raptularza* jako niezwykłego i oryginalnego dokumentu podróży. Podróż była istotą doświadczenia poety i stała się kluczem także naszej pracy – peregrynacji badawczej przez historię i kulturę XIX wieku, literaturę europejskiego i polskiego romantyzmu.

Na zakończenie pragniemy wyjaśnić stosowanie w całej trzynomowej publikacji nazwy rękopisu Słowackiego: *Raptularz wschodni*. Dokument ten, podobnie jak inne zeszyty i bruliony poety, nie został przez autora zatytułowany. Sam termin „raptularz” znajduje uzasadnienie historyczne, co zostało przedstawione w artykule Marka Troszyńskiego pomieszczonym w niniejszym tomie („*Raptularz wschodni*” wśród notatników Juliusza Słowackiego). Uznaliśmy, że względy merytoryczne i pragmatyczne przemawiają za tym, by notatnikowi z podróży nadać tytuł *Raptularza wschodniego* – analogicznie do tworzącej się tradycji edytorskiej, zgodnie z którą podobnie określane (i zapisywane kursywą) są także inne rękopisy Słowackiego: *Raptularz 1843–1849* (wymieniona wyżej publikacja z 1996 roku) oraz *Album rysunkowe z podróży na Wschód* (2009). Stosowanie w tytule kursywy zamiast (objętej nawiasem kwadratowym) antykwy jest czytelniczo bardziej funkcjonalne i wydaje się, że ułatwi lekturę naszej publikacji, przeznaczonej przecież nie tylko dla filologów.

Tak zarysowana problematyka trzynomowej publikacji nie wyczerpuje badań, jakie zespół prowadził nad wschodnimi peregrynacjami Juliusza Słowackiego oraz jego podróżnym *Raptularzem*. Rozszerzenie zarysowanych tu wątków i ich kontynuację znajdzie czytelnik na stronie internetowej Wydziału Artes Liberales Uniwersytetu Warszawskiego. Trzeba także dodać, że prezentowane tu studia powstawały w ramach prac zespołowych, ich przygotowanie poprzedzały konsultacje i żywe dyskusje podczas otwartych zebrań naukowych. Wspieraliśmy się wzajemnie w naszych poszukiwaniach. Niekiedy różniliśmy się w sądach i odczytaniach zapisków, utworów i rysunków Słowackiego. Tych różnic nie niwelujemy i nie tuszujemy, uważamy bowiem, że są one zarzewiem sporu naukowego, ale i źródłem dalszych prac badawczych poświęconych fascynującej i nadal tajemniczej podróży romantycznej Juliusza Słowackiego...

Projekt poświęcony raptularzowi i podróży wschodniej Słowackiego mogliśmy zrealizować dzięki grantowi, jaki nasz interdyscyplinarny i międzyuczelniany zespół otrzymał od Narodowego Centrum Nauki w Krakowie. Od roku 2014 grupa oddanych twórczości poety, doświadczonych badaczy różnych specjalności i z różnych ośrodków naukowych (UW, UAM, UŁ, IBL PAN, IS PAN, UMK) pracowała nad zagadnieniem edycji, analizy i interpretacji szczęśliwie odnalezonego dokumentu polskiej kultury. We współpracy z młodymi naukowcami, doktorantami i studentami pasjonatami badaliśmy *Raptularz wschodni*, czyli notatnik podróżny Juliusza Słowackiego, jak również przebieg i szerokie konteksty wschodniej wędrówki poety. Byliśmy w tym podobni ekspedycji, która eksploruje mało znany obszar i szuka dawno zatartych śladów zajmującej i tajemniczej historii. Przez tych pięć lat rękopis znaleziony w Moskwie i podróż Słowackiego do źródeł cywilizacji europejskiej i na Wschód były naszą obsesją, a niniejsza trzytomowa publikacja, pokazująca efekty tych prac, bynajmniej nie wyczerpuje badawczej fascynacji. Strona internetowa, która zostaje otwarta niemal równocześnie z publikacją trzech tomów, stanie się miejscem, gdzie nasze prace nie tylko będą kontynuowane, ale i zostaną rozszerzone o medium cyfrowe, a pionierska, cyfrowa edycja tekstów raptularza, przygotowana przez Dr Ewę Janion, będzie miała aspekt naukowego nowatorstwa, a także – znaczenie popularyzatorskie. Wierzmy ponadto, że strona ta, otwarta na serwerze Wydziału Artes Liberales Uniwersytetu Warszawskiego, stanie się forum kontaktów nie tylko naukowych, ale i spotkań szerokich kręgów miłośników twórczości Słowackiego oraz romantycznych podróży do Grecji, Ziemi Świętej i innych krajów Wschodu.

Zapraszając czytelników do wspólnej podróży śladami Juliusza Słowackiego i jego *Raptularza wschodniego*, chcemy w tym miejscu podziękować osobom i instytucjom, dzięki którym mogliśmy prowadzić badania i które pomogły nam w różnych działaniach i na rozmaitych etapach naszych prac. Zanim jednak to uczynimy, pragniemy wymienić Uczonego, którego wkład w przygotowanie koncepcji projektu oraz w pracę nad edycją i opracowaniem wierszy był ogromny – znakomitego i subtelnego znawcę poezji Słowackiego, nieodżałowanego Profesora Jacka Brzozowskiego (1951–2017), pozostającego w naszej serdecznej pamięci. Było dla nas zaszczytem, że mogliśmy z nim współpracować.

Dziękujemy Narodowemu Centrum Kultury w Krakowie za przyznanie nam grantu, który umożliwił realizację projektu. Pragniemy także podziękować władzom Wydziału Artes Liberales Uniwersytetu Warszawskiego, zwłaszcza Panom Dziekanom, Profesorowi Jerzemu Axerowi oraz Profesorowi Robertowi Sucharskiemu, za życzliwe wsparcie naszych badań. Dziękujemy Rosyjskiej Bibliotece Państwowej w Moskwie za uprzejmą zgodę na edycję *Raptularza*. Jesteśmy wdzięczni Recenzentom publikacji: Profesorowi Michałowi Kuziakowi, Dr. hab. Markowi Dybizbańskiemu, Profesorowi UO, Dr hab. Magdalenie Bizior-Dombrowskiej – za

wszystkie uwagi i sugestie, które pozwoliły udoskonalić kształt wydania. Dziękujemy Pracownikom Archiwum Cyklad w Hermoupolis oraz Pracownikom Archiwum Wysp Jońskich na Korfu za niezwykle życzliwą pomoc w szukaniu materiałów archiwalnych. Archeolozki z Korfu, Panie: Katerina Kanta-Kitsou oraz Stavroula Galiatsatou-Livada, zechcą przyjąć podziękowania za niezwykle życzliwą pomoc w poszukiwaniu śladów dziewiętnastowiecznych podróży na wyspie Korfu. Państwo: Dr Stanisław Bajtlik (Centrum Astronomiczne PAN), Profesor Dorota Kulczycka (UZ), Dr Elżbieta Makowiecka, Profesor Alexis Politis (University of Crete), Dr Eleftheria Zei (University of Crete), Dr Wiesław Cyzman oraz Dr Lucjan Rutkowski (Katedra Geobotaniki i Planowania Krajobrazu UMK w Toruniu) zechcą przyjąć podziękowania za konsultacje oraz opinie. Dziękujemy Instytutowi Egipтологии Uniwersytetu J. Gutenberga w Moguncji za pomoc w organizacji kwerend oraz Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Kairze, która stworzyła przyjazne warunki dla badań Profesora Adama Łukaszewicza w Egipcie oraz dla rozpowszechniania ich wyników. Profesor Marwan Mousa oraz Klub Humboldtowski w Królestwie Jordanii (Jordanian Club of the Von Humboldt Fellows) zechcą przyjąć podziękowanie za zaproszenie Profesora Adama Łukaszewicza do wygłoszenia referatu o Słowackim na konferencji międzynarodowej w Ammanie na Uniwersytecie Al al-Bayt. Ojcom Franciszkanom w Jerozolimie, Narcyzowi Klimasowi i Tomaszowi Dubielowi, serdecznie dziękujemy za pomoc w badaniach Profesora Elżbiety Jastrzębowskiej: za cenne informacje i pokazanie najstarszych części klasztoru jerozolimskiego. Fotografikowi Marcowi Daccache z Libanu dziękujemy za wykonanie zdjęć klasztoru Betcheszbán, a Pani Micheline Saikaly również z Libanu za pomoc w ich przygotowaniu. Profesorowi Markowi Pąkcińskiemu ze Stacji Naukowej PAN w Moskwie oraz Profesorowi Giorgijowi Wiekszynowi dziękujemy za możliwość zaprezentowania wyników naszych badań i problematyki tekstologicznej na sesjach w Moskwie i Petersburgu. Society of Cephalonian Historical Studies oraz Dr. Eliasowi Toumasatosowi dziękuję za umożliwienie mi prezentacji wyników badań podczas XI Panjońskiego Kongresu w Argostoli. Pracownikom Biblioteki Narodowej w Warszawie, Sekcji Rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej, a także Pani Jolancie Miśkowiec z Wydziału ds. Restytucji Dóbr Kultury przy Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Panu Wiesławowi Nosowskiemu z Koła Krzemieńców w Warszawie dziękujemy za różnorodną pomoc. Aikaterini Laskaridis Foundation dziękujemy za udostępnienie reprodukcji ze strony internetowej. Pani Annie Hućko z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Panu Dr. Johnowi Kearnsowi z Dublina oraz Pani Joannie Dutkiewicz dziękujemy za niezawodną pomoc i konsultacje.

Dziękujemy Koleżankom i Kolegom z Wydziału Artes Liberales UW za pomoc i współpracę. Pani Profesor Małgorzacie Borowskiej i Panu Profesorowi Hieronimowi Grali jesteśmy bardzo wdzięczni za życzliwe i niezwykle cenne wspieranie naszych prac oraz konsultacje. Pani Mgr Ewie Jakubiec dziękujemy za niezastąpioną pomoc w sprawach administracyjnych. Funkcję Sekretarza zespołu pełnił

przez cztery lata Pan Dr Przemysław Kaniecki, a sprawami edycji cyfrowej zajmowała się Pani Dr Ewa Janion – oboje wnieśli wielki wkład do naszych prac. Nieoceniony udział w końcowych pracach mieli redaktorzy obu tomów: Pani Katarzyna Tomaszuk (WAL) i Pan Dr Damian Kaja (IBL PAN), których szerokie i wielostronne kompetencje były dla zespołu niezwykle ważne. Naszym Doktorantkom, Paniom: Magdalenie Baraniak, Milenie Chilińskiej oraz Anecie Świder-Pióro, serdecznie dziękujemy za cenną pomoc techniczno-redakcyjną i za stałe towarzyszenie pracom zespołu.